

Ի Ր Ա Ի Ո Ւ Ն Ք Ե Ի Կ Ր Օ Ն

Ինչպէս յայտնի է, իրաւունքը միակ գործոնն է, որ կարգաւորում է հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները. դա միակ գործոնն է, որ մարդկային հանրակեցութեան մէջ ծագող թէ անհատական և թէ խմբակցական շահերի բաղխումը մեղմացնում է և իր նորմերով որոշ սահմանների է բաժանում, որոշ շրջանակների մէջ է դնում այդ շահերի փոխադարձ յարաբերութիւնները: Սակայն մարդկային զարգացման առաջին աստիճաններում հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների կարգաւորող նորմերը կրել են միանգամայն այլ բնաւորութիւն: Աստուածային կամքի զաղափարը, շնորհիւ աստուածպետական հզօր տիրապետութեանը, եղել է միակ գործոնը, որ իր անյաղթելի ազդեցութիւնը տարածել է մարդուս ամբողջ աշխարհայեացքի, նրա բոլոր կենսական կողմերի վրայ: Հասարակական կեանքի կարգաւորութիւնը հիմնւում էր կրօնով, ուր աստուածային կամքը համարւում էր իրաւունքի, օրէնքների միակ աղբիւրը, մի կամք, որը ժողովրդի հաւատի համաձայն արտայայտւում էր կամ անմիջապէս և կամ հոգեւոր դասի ներկայացուցիչների միջոցաւ: Մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս ամբողջ եւրոպական իրաւունքը տոգորուած է ահեղ ու անողոք Եհովայի ոգով. Եհովայի, որի անունից էին խօսում մարգարէները և որի անունից էին սրանք օրէնքներ սահմանում: Իսրայէլ ժողովրդի համար: Մովսէս մարգարէի տասը պատգամները, հրէական իրաւունքի այդ հիմնական օրէնքները, Աստուածանից տրուած, Եհովայից բղխած էին համարւում Իսրայէլ ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ: Կանոնական իրաւունքը, հիմնուած լինելով քրիստոնէական սկզբունքների վրայ, իր զարգացման սկզբնական աստիճաններում, տակաւին այն ժամանակները, երբ քրիստոնէական համայնքները չէին հետապնդում քաղաքական իդէալներ, երբ եկեղեցիները չէին ընկած

պետական—քաղաքական գերիշխանութեան պճրանքների յետևից, ահա այդ կանոնական իրաւունքը իրեն աղբիւր ունէր միայն առաքելների սահմանած կանոնները*։ Այդ առաքելական կանոնները բոլորով էին Քրիստոսի քարոզած մտքերից ու խրատներից, ուրեմն տալով տալով էին աստուածային—կրօնական սգով։ Հապա Ղուբանը, մուսուլմանների իրաւաբանական կարգերի ու նորմերի այդ ժողովածուն, որ կազմել է Մահմետը իր հաւատացեալների համար, արդեօք նոյն աստուածային բնաւորութիւնը չի կրում իր մէջ։ Մահմետական աշխարհը, որ մինչև օրս այնպէս հաւատարիմ ու անյողգող հետևում է իր մեծ մարգարէի սահմանած կանոններին ու օրէնքներին, չէ որ այդ բոլորը համարում է Ալլահի կամք, հաւատում է իբրև Ալլահից իր մեծ մարգարէի միջոցով ստացած կանոններ։

Նոյնն է հեթանոսական կրօնների աշարհայեացքներում։ Ամբողջ հին հնդկական իրաւունքն արծարծուել է մի շարք կրօնական երգերում ու տաղերում, մարմնացել է սրբազան գրքերի մէջ, որտեղ օրէնքներն ու իրաւաբանական կանոնները ընդունուած էին իբրև աստուածային սահմանած հրամաններ, աստուածային կամքի արտայայտութիւններ։ Այդպէս են գտնէ Վիշնուի, Մանուի, Ապաստամբայի, Իադնավալքիյայի և այլն օրէնքները, որոնք Բուդդայի անձնաւորութեան էութիւնից են իբր թէ բնութում, նրա աստուածային գերագոյն իշխանութեան գաղափարով են կարգաւորում մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւնները։ Իսկ Զրադաշտական կրօնի վարդապետութեան բովից դուրս եկած Զէնդ—Ավեստան արդեօք իր իրաւաբանական նորմերով չի ներկայացնում Որմզդի հզօր կամքը, այն աստուածային սկզբունքը, որով ղեկավարուել են հին պարսիկները իրենց առօրեայ սոցիալ—իրաւական յարաբերութիւնների մէջ։ Նոյնն էր հին լատինական—

* Այդ կանոնները առաքելական ծագում չունին, ոմանք մինչև Գ. և նոյն իսկ Ե. դար են իջեցնում նրանց ծագման ժամանակը։

հռովմէական, հին հելլենական կեանքերում, ուր իրաւաբանական ու կրօնական աշխարհայեացքները միեւնոյն ազգիւրի արգասիքներ էին համարւում, միեւնոյն աստուածային սկզբունքի մարմնացումն էին ներկայացնում:

Կրօնի և իրաւունքի այդ անբաժանելի հասկացողութիւնը, հոմանիշ նշանակութեամբ ըմբռնումն իբրեւ աստուածային կամքի արտայայտութիւն մի ընդհանրացած երևոյթ է մարդկային կուլտուրական պատմութեան մէջ: Մեզ շատ հեռուն կը տանէր, եթէ այստեղ փորձէինք մի առ մի թուել կամ աչքի ածել այն բոլոր բազմաթիւ փաստերը, որոնք ապացուցանում են զանազան ժողովուրդների մէջ գոյութիւն ունեցած աշխարհայեացքները կրօնի և իրաւունքի հոմանիշ նշանակութեան ու միասնասկ ըմբռնման մասին:

Ինքնըստինքեան տկններ և, որ եթէ իրաւունքի այն նորմերը, որոնցով կարգաւորւում են հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները, աստուածային կամքից բխում են էին ճանաչում և կրօնական գաղափարներով էին սրբազործւում, այն ժամանակ այդ տեսակ իրաւունքի միակ պաշտպանողն ու գործադրողը, այդ տեսակ իրաւաբանական նորմերի միակ տեսանելի, բէալ ստեղծագործողներն ու խմբագրողները կարող էին լինել միմիայն հոգեորականները, լինեն նրանք հեթանոսական, քրիստոնէական, լինեն նրանք մահմեդական կամ մովսիսական կրօնների, իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ հանապաղ նկատում ենք, թէ ինչպէս ամենուրեք հոգեոր դասի ազդեցութիւնը շեշտակի աչքի է ընկնում բոլոր իրաւական յարաբերութիւնների կարգաւորման միջնորդում, որոշ գոյն և ընդթ ներշնչում իրաւաբանական աշխարհայեացքների ամրապնդուելուն: Այդ ազդեցութիւնն իրականանում էր ոչ միայն տեսականօրէն, այլ և գործնականօրէն, թէև տարբեր և ուրոյն կերպով զանազան տեղերում:

Հին Հնդկաստանում քրմերը՝ բրահմանները հանդէս էին գալիս դատաստանական ատեաններում թագա-

ւորներն իբրեւ անպայման ու անհրաժեշտ դատաւորակիցներ. այդ քրմերի դատարանները շատ անգամ փոխափնում էին թագաւորներին, որոնք ըստ հնդիկ իրաւունքի միակ իսկական դատաւորներն էին ճանաչուում. Վաղեմի գերմանների մէջ քրմերը ղեկավարում էին ժողովրդական ժողովները, ուր օրէնքներ ու իրաւական կարգեր էին մշակուում. այդ քրմերը, որպէս վկայում է հռովմէական պատմագիր Տակիտոսը, օժտուած էին քրէական ու պատժական իրաւունքի լիազօրութիւններով. Հին Գալլիայում քրմերը, որոնք կոչւում էին ղրուխոններ, ահագին իրաւունքի տէր էին: Նրանք, Յուլիոս Կեսարի ասելով, ամենալայն չափերով կատարում էին դատաւորական պարտականութիւններ, իրենց դատաստանի իրաւասութեանը ենթարկելով բոլոր քաղաքացիական ու քրէական երեւոյթները. նրանք սահմանում էին օրէնքներ, դատաւճիռներ ու իրաւաբանական սրոշումներ յատուկ խորհրդաւոր ասացուածներով, որոնց ոյժ էին տալիս և սրբազնացնում զանազան կրօնական ծէսերով ու ողջակէզներով: Նաեւ հին Հռովմում քրմերին էր վերապահուած իրաւաբանական երեւոյթների ու օրէնքների մեկնաբանութիւնը և բացատրութիւնը. Պատմական փաստերի մէջ կարելի է նշմարել հետքեր, թէ քրմերը ինչ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել այստեղ իրաւունքի զարգացման վրայ: Տակաւին Կիկէրոնի ժամանակները նրանք կարծիքներ էին արտայայտում իրաւական հարցերի դէպքերում և գլխաւոր քրմապետին՝ pontifex maximus-ին՝ համարում էին մարդկային ու աստուածային գործերի միջնորդ ու հաշտարար դատաւոր:

Փոքր Ասիայում բիւզանդական կայսրութեան հպատակ արեւելեան ժողովրդների մէջ, ուրեմն ի միջի այլոց նաեւ Հայաստանում, նախնի քրիստոնեաներից աւանդուել էր մի հին սովորութիւն՝ այն է իրենց վէճերը, իրաւական գործերը լուծելու համար դիմել ոչ թէ աշխարհական, այլ հոգեւոր դատարաններին. եւ ահա բիւզանդական կայսրները մի շարք Novella-ներով այդ սովորութեանը

օրինական զօրութիւն են տալիս Կոստանդին կայսր-
արեւելքի բոլոր եպիսկոպոսներին առեց զատաւարութեան
ու զատաստանական իրաւասութեան լիազօր իրաւունք-
ներ, այսպէս անուանած *audientia episcopalis* հիմնարկու-
թեան հաստատութեամբ: *Episcopalis audientia*-յի գաղա-
փարը կայանում էր նրանում, որ դատով, բողոքով իւրա-
քանչիւր կողմը իրաւունք ունէր հակառակորդ կողմին,
նոյն իսկ վերջինիս կամքին հակառակ, դատաստանի քա-
շել եպիսկոպոսի առջեւ, որը այս դէպքում կատարում
էր դատաւորի գեր: Այսպէս անուանած Սիրմօնեղիական
կօնստիտուցիաներէի առաջին գլխում այդ նիւթին վե-
րաբերեալ հետեւեալն ենք կարդում. *Quique litem*
habens—iudicium eligit sacrosanctae legis antistitis, illico-
etiamso alia pars refragatur, ad episcopum dirigatur^{*)}.

Աւելի ևս հետաքրքրական է այն դերը, որ խաղացել
է հոգեօր դասը արեւմտեան Եւրոպայում միջին դարե-
րում ընդհանրապէս իրաւունքի և մասնաւորապէս պատ-
ժական իրաւունքի զարգացման վերաբերմամբ: Այն հիմ-
նական սկզբունքները, որոնք ծառայում էին հոգեօր
պատժական իրաւունքին իբրեւ երակէտ, կայանում էին
նրանում, որ ոճրագործութեան մէջ կարծում էին տես-
նել մարդկային ներքին զգացողութեան արտայայտու-
թիւնը, մարդու ներքին բնոյթից բղխած մի մեղանշանը
դէպի աստուածային օրինականութիւնն: Իրաւունքն իր
պատժական միջոցներով տիրապետող այդ սկզբունքների
համաձայն պիտի մաքառէր մարդկային մեղսագործու-
թեան բոլոր սաղմերի դէմ, պէտք է դուրս վանէր մար-
դու ներքին աշխարհից չչարութեան արմատները և այն-
տեղ ընդհակառակն հաստատէր իրադարձութիւն, որպէս զի
այդպիսով մարդու և Ասածու միջեւ իբր հաշտութիւն
առաջանան: Այդ հիմունքները այնքան խորն էին արմա-
տացել միջնադարեան իրաւագիտակցութեան մէջ, որ հո-

^{*)} Haenel—Novellae Const. imperatorum Theodosii etc. p.
445—446.

գեոր պատժական իրաւունքը դարերով շարունակ իշխում էր արեւմտեան բովանդակ իրաւունքի մէջ։ Եւ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս միջնադարեան Անգլիայում ու Ֆրանսիայում այդ հիմնական սկզբունքների ազդեցութեան ներքոյ եկեղեցական օրէնսդրութիւնը գրաւել էր հասարակական—պետական կեանքի բոլոր կողմերն և իր սահմանած նորմերով կարգաւորում էր քաղաքիական իրաւական բոլոր երևոյթները։

Վերջապէս հայոց իրաւունքի պատմութեան մէջ նըշմարում ենք նոյն փաստերը։ Բաւական է լոկ աչքի անցկացնել հայոց եկեղեցական ժողովների օրոշումները, հայոց կանոնական իրաւունքի նորմերը, որպէս զի տեմենք, թէ ինչ մեծ դեր էին խաղում հոգեւորականները հայկական իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ, թէ ինչ ոգի ու կնիք էին դրոշմել հայ ժողովրդի իրաւական յարաբերութիւնները կարգաւորող նորմերի վրայ։ Բաւական է լոկ շեշտել Մխիթար Գօշի Դատաստագրքի վրայ, ուր այնքան նախամեծար նշանակութիւն է տրւում այսպէս անուանած «հոգեւոր» կամ «եկեղեցական» դատաստանին։ Վերջինիս ենթակայ էին նախ՝ այն բոլոր գործերը, որոնք վերաբերում են եկեղեցուն—«եկեղեցւոյ դատաստան եպիսկոպոս հոգասցէ», և ապա՝ այն բոլոր գործերը նոյն իսկ աշխարհական, եթէ այդ տեղերում չկան մարմնաւոր իշխանութեան ներկայացուցիչներ—«և ի տեղոյ, ուր ոչ իցեն թագաւոր կամ իշխանք, պարտ է յեպիսկոպոս տալ զայս յաւանդ, զի զամենայն դատաստանս հոգասցեն»^{*)}։ Բացի այդ՝ հայոց քաղաքական կեանքը, մանաւանդ միջին դարերում, երբ հայերը իսպառ զրկուել էին սեփական քաղաքական իշխանութիւնից, այնպէս էր կազմակերպուել, որ հոգեւորականութիւնը միակ ներգործական ներկայացուցիչն հանդիսացաւ ժողովրդի իրաւաբանական յարաբերութիւնների կարգաւորման մէջ, միակ ղեկավար-

^{*)} Դատաստանագրքը Մխիթ. Գօշի՝ հրատարակ. Վահան Ժ. վ. Բաստամեանի. Էջմիածին։ Նախագում. Ե. գլ. եր. 26։

ներն էին դատաստանական ու վարչական հիմնարկութիւններում։

Հոգևորականութեան՝ կրօնական հիմնարկութիւնների այդ սպասաւորների՝ այդ տեսակ ազդեցութիւնն իրաւունքի զարգացման վրայ միանգամայն բնական էր։

Հոգևորականները սկզբներում ունէին աւելի լայն հասարակական գործունէութեան ասպարէզ և անհամեմատ աւելի մեծ քաղաքական դեր էին խաղում ժողովրդների պատմութեան ընթացքում քան ներկայումս։ Հոգևոր դասի ներկայացուցիչները՝ լինէին նրանք նախնական քահանաները, քրմերը և այլն, վաղեմի ժամանակները յայտնի էին իբրև բժիշկներ, իրաւագէտներ, աստղագէտներ և ընդհանրապէս գիտուններ, որոնք իրենց պարտականութիւններն էին համարում զբաղուել ոչ միայն նրանով, թէ ինչպէս կարգաւորել մարդկանց յարաբերութիւնները դէպի աստուածութիւններն, դէպի կրօնական—բարոյական հիմնարկութիւնները, այլ և ուսումնասիրում, գիտակցում և ըմբռնում էին մարդկանց յարաբերութիւնները թէ՛ դէպի մարդիկ և թէ՛ դէպի շրջապատող բնութիւնը։

Վերոյիշեալ բոլոր փաստերը ապացուցանում են մի հետաքրքիր երևոյթ, որ իրաւունքի և կրօնի հասկացողութիւնները զարմանալի նմանութեամբ ամէն տեղ միացած, ձուլուած են եղել և կրկնում են գրեթէ բոլոր ժողովրդների մտաւոր—կուլտուրական զարգացման պատմութեան էջերում։ Ինչով բացատրել ժողովրդական աշխարհայեացքներում տիրապետող այդ երկու հասկացողութիւնների միատեսակութիւնն, հոմանիշ նշանակութիւն ունենալու պատճառները։ Անշուշտ ամենուրեք հիմքը միևնոյնն է լինելու, եթէ մենք պատահում ենք այդ տեսակ մի ընդհանուր երևոյթ, ընդհանրացած մի փաստ։ Այդ երևոյթի գոյացման ընդհանուր հիմքը պիտի որոնել օջախի եւ նախահայրերի սլաշտամունքի մէջ, մի պաշտամունքի, որը նոյնպէս տիեզերական ընդհանրական բնաւորութիւն ունի գրեթէ բոլոր ժողովրդների կուլտուրական պատմու-

թեան մէջ՝ երկար կանգ չենք առնում այստեղ նախահայրերի և օջախի պաշտամունքի նշանակութեան և հետագոտութեան վրայ, այլ բաւականանանք շեշտելու, թէ ինչ գեր էր կատարում այդ պաշտամունքի մէջ տան մեծը, գերդաստանի նահապետը*):

Ամբողջ նախնական կրօնը պարփակուած էր ընտանիքում. նրա օջախի շուրջը, տան մեծը, նահապետը միակ քուրմը, միակ հոգևոր պետն էր, որ վարում էր ընտանիքի բոլոր կրօնական արարողութիւններն ու ծէսերը, նախանձախնդիր էր ու անշեղ հսկում էր նախահայրերի կուլտն, օջախի պաշտամունքը, աստուածների երկրպագումն: Նահապետը, իբրև իր ընտանեկան կրօնի միակ կատարողն ու մեկնաբանողը, ինքը միմիայն իրաւունք ունէր իր նախահայրերի կրօնական վարդապետութիւնը, — նախահայրերի, որոնք նրա կրօնական աշխարհայեացքում արդէն աստուածացրած էին, — աւանդելու և ուսուցանելու իր անմիջական ժառանգին, որը յետագայում պիտի բռնէր նրա տեղը, Բայց և միևնոյն ժամանակ գերդաստանի նահապետը, որպէս ցոյց են տալիս գիտական հետազոտութիւններն, օժտուած էր իր ընտանիքի սահմաններում այնպիսի իրաւական դիրքով, իրաւաբանական հեղինակաւորութեամբ, որը նրան տալիս էր գերդաստանի միակ ներկայացուցչի նշանակութիւն բոլոր իրաւական-սոցիալական յարաբերութիւնների և հասարակական հանրակեցութեան մէջ: Նահապետի, տանուտէրի patria potestas-ը տարածւում էր գերդաստանի անդամների վերաբերմամբ ոչ միայն իր տան պատերի մէջ, այլ և այդ պատերից դուրս, պետական-հասարակական բովանդակ մթնոլորդում: Նրա անձնաւորութեան մէջ միացած էին թէ դատաւորի և թէ օրէնսդրի, թէ զինուորական հրա-

*) Օջախի և նախահայրերի կուլտի մասին մանրամասն կարելի է ծանօթանալ Խ. Սամուէլեանի ընդարձակ յօդուածից՝ «Հայ ընտանեկան պաշտամունքը» — Ազգագրական հանդէս գերբ XII, XIII և XIV.

մանատարի և թէ խաղաղ գերդաստանի բացարձակ հրամայողի բոլոր իրաւունքները ընտանեկան կազմի ամբողջութեան վերաբերմամբ^{*)}։ Ուրեմն գերդաստանի նահապետի իրաւական դրութիւնը բնորոշուով է նրանով, որ նա միաժամանակ համարուով է թէ հոգեւոր և թէ աշխարհիկ տէր ընտանիքի, իր սերնդի, այսինքն միաժամանակ թէ քուրմ է, քահանայ է և թէ դատաւոր, օրէնսդիր է իր գերդաստանի, սերնդի սահմաններում։

Այստեղ տրամաբանօրէն հետեւում է, որ նախնական հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները կարգաւորուով էին այն իրաւաբանական նորմերով, որոնք գոյանում, մշակուով էին նահապետական գերդաստանի աշխարհայեացքներում, կռում, կոփւում էին այն կրօնական մթնոլորդում, որտեղ օջախի և նախահայրերի պաշտամունքը դարձել էր գերդաստանի գոյութեան ու ծաղկման հիմքը։ Ընտանեկան կազմակերպութիւնը, ընտանեկան յարաբերութիւնները, լինելով իրաւաբանական իդէօլոգիայի սկզբնական հիմնաքարերը, զառնալով նախնական իրաւունքի գոյացման ու զարգացման առաջին աստիճաններին մէկը, ակնհայտ է, որ ամբողջովին պիտի մարմնացնէին, տողորէին մշակուող իրաւաբանական նորմերի ոգին այն կրօնական աշխարհայեացքով, որոնցով ղեկավարուով էին գերդաստանական կազմակերպութիւններն յանձին իրենց նահապետների ու իրենց տանուտէրերի։ Եւ ապա, երբ յետագայում, այդ գերդաստանների, սերնդական կազմակերպութիւնների միջից ծնունդ առան և զարգացան պետական մարմիններ, պետական հիմնարկութիւններ, հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները շարունակուով էին կարգաւորուել իրենց սկզբնական քայլերում նոյն իրաւաբանական նորմերով, որոնք տակաւին չէին թօթափել իրենց նախնի կրօնական-բարոյական աշխարհայեացքը։ Իրաւունքն ու կրօնը, կամ աւելի լաւ

^{*)} Prof. Leist, Graeco-Italische Rechtsgeschichte, Երևա
121—126։

ասած իրաւունքն ու բարոյականութիւնը դեռ ևս կազմում էին մի հասկացողութիւն, մի ձուլուած գաղափար, ըմբռնում էին մի աշխարհայեցողութեամբ հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնների կարգաւորման վերաբերեալ:

Սակայն սոցիալ-կուլտուրական կեանքի զարգացմամբ դարերով ապրող նախնի բարքերն ու սովորութիւնները հասարակական նոր ազդակների շնորհիւ սկսում են դուրս գալ իրենց միակերպ գոյութիւնից և ենթարկւում են բաժանման պրօցեսին՝ դիֆերենցիացիօնի, մի հասկացողութիւնից տարրալուծւում են երկու և այլ բաղադրիչ ինքնուրոյն հասկացողութիւններ, գաղափարներ: Այսպիսով ժամանակի ընթացքում մարդկային միտքն ընդունակ եղաւ առանձին երևոյթները տարրալուծելու իրենց բաղկացուցիչ մասերի և զտելով, անջատելով առանձին հասկացողութիւնները, տալ նրանց ինքնուրոյն, անկախ գրութիւն:

Մտաւոր զարգացման այդ պրօցեսում իրաւունքի ու կրօնի, կամ բարոյականութեան հասկացողութիւնները միմեանցից տարրալուծուեցին ու անջատուեցին: Իրաւունքի և կրօնի այդ բաժանումն իրարից կատարւում էր շատ երկար ժամանակամիջոցում, մի ամբողջ պատմական շրջանում: Սակայն այդ երկու անջատուած ըմբռնումների միջև տակաւին մնում էր մի առնչութիւն, փոխադարձ մրցում, որոյ շնորհիւ իրաւունքը, թէև բաժանուել, անջատուել էր կրօնական հասկացողութիւնից, այնուամենայնիւ կրում էր որոշ դուալիստական ձև: Եւ մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս հին հռովմէական և յունական իրաւունքները իրենց զարգացման ամբողջ պատմական շրջանում տողորուած էին դուալիստական սկզբունքներով, այն է՝ պարփակում էին մի կողմից՝ իրաւունքի մարդկային, քաղաքացիական և միւս կողմից՝ կրօնական, բարոյական տարրեր: Իրաւունքի այդ դուալիզմը շատ բնորոշ դրոշմուել է հին յոյների և հռովմէացիների դիւցաբանութեան մէջ, որտեղից նրա հետքերը շարունակել են պահպանուել ու

փոխանցուել, ներմուծուել են նաև նրանց հին օրէնսդրական պատմութեան մէջ: Հին հելլենական իրաւունքի պատմութեան մէջ այդ դուալիզմը արտայայտուում էր մի կողմից *θεσμός*, *θέμις* բառերով և *Περίητοιαν*, իբրև ճշմարտութեան ու արտայայտութեան աստուածուհին, միւս կողմից՝ *δίκη* ու *νόμος* բառերով—որ կընշանակէ աշխարհական օրէնք, իբրև մարդկային հասկացողութեան յառաջադրութիւններ: Նմանապէս հին հռոմայեցիների իրաւունքի մէջ յիշեալ դուալիզմը բնորոշուում էր երկու յայտնի խօսքերով՝ *fas* իբրև կրօնական, աստուածային օրէնք, և *ius*, իբրև աշխարհական, մարդկային իրաւունքի արտայայտութիւն: *Fas lex divina, ius lex humana est*—ասում էին հին հռոմէացիները:

Մինչդեռ մտաւոր զարգացման պրօցեսսը զգալի կերպով առաջ է գնացել Արիմոնթում, ուր տակաւին հին պատմական ժամանակները գտնում ենք վերոյիշեալ դիֆերենցիացիօնի հետքերը, ինչպէս օրինակ հին Յունաստանում և Հռոմում, ընդհակառակն այլ պատկեր է ներկայացնում արևելքի մտաւոր զարգացման պատմութիւնը: Այստեղ մարդկային մտածողութեան ու դիտողութեան սահմանները չկարողացան դուրս գալ իրենց անշարժութիւնից, և մենք նոյն իսկ մեր օրերում ակա՛նատես ենք, թէ ինչպէս արևելեան ժողովրդների մտաւոր զարգացումն տակաւին կախումն ունի կրօնական փիլիսոփայութեան գաղափարներից: Այստեղ զուր կըլինէր որոնել հասարակական մտքի ու մտածողութեան դիֆերենցիացիօնի նշոյլներ, ուրեմն և իրաւունքի ու կրօնի հասկացողութիւնների անջատումն:

Խ. Ս.